



Enderunlu Fâzıl'ın Eserleri Üzerine Düşünceler

Thoughts on the Works of Enderunlu Fazil

ÖZET

Türk edebiyatı, Göktürk Yazıtları ile başlatılabileceğimiz en eski yazılı eserlerden günümüze değin yüz binlerce şair yetiştirmiş, birçok ulusun sahip olamadığı güçlü bir edebiyattır. Bu uzun süreç çeşitli dönemlere ayrılmış ve her dönem kendi içinde edebî bir ekol hâline gelmiştir. 14. yüzyılda başlayıp 19. yüzyıla kadar devam ettiği kabul edilen “Klasik Türk Edebiyatı”, Türk edebî serüveninin en güçlü şairlerini yetiştiren bir dönemdir. Bu dönemde yaşamış şairlerin, nasirlerin binlerce eseri bulunmakta ve bu eserler üzerine çalışmalar yapılmaktadır. Fakat 18. yüzyıl gibi nispeten günümüze yakın bir zamanda yaşamış Enderunlu Fâzıl'ın hayatı ve eserleri hakkında bazı muğlaklıklar bulunmaktadır.

Enderunlu Fâzıl daha çok sıra dışı bir eser olarak kabul gören *Defter-i Aşk*'i ile gündeme getirilen bir şairdir. *Hübânnâme* ve *Zenânnâme* isimli eserleri ile *Defter-i Aşk*'in sıra dışılığı kuvvetlendirilmek istenmektedir. Bu çalışmada adı geçen üç eserin yanı sıra Enderunlu Fâzıl'ın *Dîvân*, *Çengînâme* ve *Sûrnâme-i Şehriyâr* isimli eserleri hakkında bilgiler verilmiş ve eserlerin içerikleri hakkındaki düşüncelerimiz -makalenin sınırları dâhilinde- ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Enderunlu Fâzıl, Enderunlu Fâzıl Dîvânı, Defter-i Aşk, Hübânnâme, Zenânnâme, Çengînâme.

ABSTRACT

Turkish Literature is a powerful literature that many nations have not educated hundreds of thousands of poets from the oldest written works we can start with Gokturk Inscriptions. This long process has been divided into various periods and each period has become a literary school within itself. “Classical Turkish Literature”, which started in the 14th century and continued until the 19th century, is a period that has raised the most powerful poets of Turkish literary adventure. In this period, there are thousands of works of poets and writers who lived and studies are carried out on these works. However, there are some ambiguity about the life and works of Enderunlu Fâzıl, who lived in the near future like the 18th century.

Enderunlu Fazil is a poet brought to the agenda with the *Defter-i Aşk*, which is accepted as an unusual work. With his works called *Hubannâme* and *Zenannâme*, it is desirable to strengthen the unusuality of *Defter-i Aşk*. In this study, in addition to the three works mentioned, information about Enderunlu Fazil's *Divan*, *Çenginame* and *Surname-i Şehriyar* was given and our thoughts about the contents of the works were put forward.

Keywords: Enderunlu Fazil, Enderunlu Fazil's Divan, Defter-i Aşk, Hubannâme, Zenannâme, Çenginame.

GİRİŞ

Enderunlu Fâzıl'ın hayatı ve edebî şahsiyeti hakkındaki bilgiler genellikle ilk tarihî kaynaklardaki bilgilerin tekrarı veya benzeri hüviyetindedir. Fâzıl hakkında daha çok *Defter-i Aşk*'taki anlatılardan yola çıkılarak bir hayat hikâyesi oluşturulmaya çalışılmıştır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki yüzlerce belge ve *Dîvân*'da yer alan yaşamı hakkındaki işaretler gereği kadar incelenmemiştir.³ Bu çalışmada Fâzıl'ın hayatı hakkındaki ayrıntılara değinilmemiş, özetle edebî kişiliğinden ve eserlerinden bahsedilmiştir. Bilhassa göz ardı edilen *Dîvân*'ı ve tartışmalara açık olan *Defter-i Aşk*'i üzerinde durulmuştur.

ENDERUNLU FÂZIL'IN EDEBÎ KİŞİLİĞİ

Fâzıl, soyut anlayıştan uzak oldukça realist bir sanat anlayışını benimsemiştir. Fakat somut meseleleri mecazların arkasına gizlemeyi de ihmal etmeyen bir üsluba sahiptir. Dönemin İstanbul Türkçesini eserlerinde

Talip Çukurlu¹
M. Bayram Düzenli²

How to Cite This Article

Çukurlu, T. & Düzenli, M. B. (2024). “Enderunlu Fâzıl'ın Eserleri Üzerine Düşünceler”, *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, (Issn:2630-631X) 10(6): 915-928. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14222873>

Arrival: 02 October 2024

Published: 26 November 2024

Social Mentality And Researcher Thinkers is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹ Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Siirt, Türkiye.

² Prof. Dr., Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Siirt, Türkiye.

³ Enderunlu Fâzıl'ın hayatı ve Fâzıl üzerine yapılan çalışmalar hakkında daha önceki çalışmalarımızda detaylı bilgiler verildiği için tekrara düşmemek amacıyla bu makalede değinilmemiştir. Enderunlu Fâzıl'ın hayatı hakkında yeni bilgi ve belgelerden hareketle hazırladığımız çalışma için bk. Çukurlu, T. - Düzenli M.B. (2024). “Yeni Bilgiler/Belgeler Işığında Enderunlu Fâzıl'ın Hayatı”, *Social Sciences Studies Journal*, 10(10): 1826-1845. Makalenin hacmi göz önünde bulundurulduğunda bir makale seviyesini aşacağı için iki çalışmanın birleştirilmesi uygun görülmemiştir.

başarıyla kullanmıştır. Hayatı ve çevreyi gerçekçi bir biçimde ortaya koymasını sebebiyle başarılı bulunan şair, bilhassa mesnevilerinde günlük hayatın basit zevklerini basit bir üslupla işlemesi sebebiyle sanat hususunda başarısız kabul edilir. Nâbî ve Sâbit gibi ağırbaşlı olmayan, Nedîm'deki ince zevki yakalayamadığı düşünülen Fâzıl, duygu ve düşünce bakımından da derin olmamakla eleştirilir. Gibb, onun gerçekte bir şair olmadığını, eserlerinde şiir parıltısı bulmanın son derece zor olduğunu, bu nedenle modern Osmanlı edebiyat tarihçilerinin onunla ilgilenmediğini hatta bunun bir tür hakaret kabul edilebileceğini söyler. Fakat sadece *Dîvân*'ı bile dikkate alındığında Gibb'in haksız bir eleştiride bulunduğu görülecektir. Bununla birlikte onun eserlerinde şiir ve sanat ciheti zayıf olsa da “geleneksellik ve muğlaklıktan kurtulmuş”, “çağın ve ülkenin gerçek folklor hazinesi” bulunduğu için Gibb nezdinde çok değerlidir (1999: 418). Koçu, Nedîm'den sonra Şeyh Gâlib müstesna Türk *Dîvân* edebiyatının en renkli, Türkçeyi çok tatlı eda ile konuşan şairi olarak bahsetmektedir. Hatta Fâzıl'ın Türkçeyi 20 yaşından sonra konuşmaya başladığı hatırlanırsa hakikaten büyük sanatkâr olduğunu kabul etmek lazımdır, demektir (1971: 5590). Büyük Türk Klasikleri'nde Fâzıl'ın edebî kişiliği için “üslup, ifade ve muhteva bakımından zevk düşkünlüğü, basitlik ve yüzeysellik” bulunduğu “mahallileşme akımının başarısız bir izleyicisi” olduğu söylenmektedir (1990: 125). Koç, Fâzıl'ın Nedîm'i hatırlattığını, 18. yüzyılın Şeyh Gâlib, Nahîfî ve Sümbülzâde Vehbî'yle birlikte mesnevi tarzının usta şairleri arasında yer aldığını belirtmiştir (2008: 439). Osman Horata, Fâzıl'ın güçlü bir şair olmamakla beraber, “iç ve dış gerçekliğe açtığı şiirleriyle klasik estetikte ilk ciddi başkaldırıcıyı yapan şairlerden biri” olduğunu, dünyevi zevklere bağlı, rînt, Nedîm'den ziyade Sâbit, Tâib ve Kânî gibi şairlerin peşinden giderek onların mahalli taraflarını daha da genişleten bir şair olduğunu söylemektedir (2009: 84-85).

Yöntem, “Nedîm'deki hakiki hayata gidiş ve mücerret mefhumları aşış temayülü”nün Fâzıl'da görüldüğünü ancak Nedîm'deki bedîi zevkten uzak, edebî kıymet bakımından zayıf olduğunu, bununla birlikte türlü hayat manzaralarını şiirine yansıtması bakımından dikkate değer bir şair olduğunu belirtmektedir (1977: 530). Muallim Nâcî, Fâzıl'ın “hezle mâyil, kuvvetli bir şâir” olduğunu düşünür. *Hûbânnâme* ve *Zenânnâme*'yi “açık saçıklık nümûnelerinden” kabul eder (Kurnaz, 2000: 285). Bursalı Mehmed Tahir, “*Defter-i Aşk*, *Hûbânnâme*, *Zenânnâme* isimindeki eserlerinin pek çoğu gerçi rindane ve adeta pervasızca açık saçık yazılmışsa da manidar mukaddimesinin edebiyatçılarcasına beğenildiği”ni söylemiştir. *Dîvân*'ı ile *Defter-i Aşk*'in matbu olduğunu ayrıca belirtmesi diğer eserlerin basılmamış olduğunu veya Tahir'in basımlarından haberi olmadığını göstermektedir (1972: 118). Ozan Yılmaz, Batılı yahut Batı'da çalışma yapan araştırmacıların diğer şairlerden daha çok Fâzıl'la ilgilenmesinin nedeninin mesnevilerindeki cinsel içerik ve somut örnekler sebebiyle olduğunu belirtmiştir. Yılmaz, Fâzıl'ın bazı yazarlar tarafından sadece mesnevilerine bakılarak “edebî kalitesi düşük” bir şair olarak değerlendirilmesinin yanlış olduğunu, bazı kaynaklarda kendi döneminde iyi bir şair olarak gösterildiğini, kaleme aldığı makalesindeki şiirler bir yana *Dîvân*'ındaki gazellerin de incelendiğinde basit bir şair olmadığını görüleceğini söylemektedir (2011: 5). Ömür Ceylan, Fâzıl'ın *Dîvân*'ında gerçekçi bir yaklaşımın hâkim olduğunu, Vehbî gibi klasik şiirin temel zemininden ayrılmadan ferdiyet hissini şiirlerinde işlediğini, kafiye ve redif seçiminde, benzetme ve ifadelerinde görülen dağınıklık ve lakaytlığın şiirine nitelik kaybettiğini belirtmiştir (2010b: 167).

Birçok kaynak Fâzıl'ın oldukça hacimli bir *Dîvân*'ı olmasına rağmen asıl mesnevileriyle iz bıraktığını söylemektedir. Gibb, Türkçe mesnevi edebiyatının Fâzıl'ın eserleriyle nihayete erdiğini belirtir. Onun, geleneğe isyan, şahsiyet problemi, mahalli renk gibi geleneğin dışına taşan konu ve konuyu işleyiş yöntemleri bakımından klasik dönemden modern döneme geçişi yansıtan bir şair olduğu hatta mesnevileriyle Osmanlı şiirinin en güzel ve en ilginç eserlerini kaleme alan bir şahsiyet olduğunu söyler (1999: 417). Tayyazâde Ata, hem Fâzıl'ın hem kardeşi Hasan Kâmil'in iyi yetiştiklerini, ikisinin de âlim, fâzıl, kâmil birer şair olduğunu fakat Fâzıl'ın, kardeşinden daha üstün olduğunu, Sultan Selim zamanında mazhar olduğu iltifatlar ve bunları hak ettiğini gösteren ehliyeti ile dönem şairleri arasında seçkinlerden biri olduğunu söylemektedir (2010: 452).

Fâzıl'ın *Dîvân*, *Hûbânnâme*, *Zenânnâme*, *Çengînâme* (*Rakkasnâme*), *Defter-i Aşk* isimli eserleri vardır. Bu eserlerin en önemlisi ise oldukça hacimli olan *Dîvân*'ıdır. Ahmet Cevdet Paşa (1309: 184), Bağdatlı İsmail Paşa (1951: 328), Enderunlu Akif (Kılıcı, 2001: 76), Fatin (2017: 385), Şânizâde (1867: 407), Şemsettin Sami (1896: 3331), Muallim Naci (Kurnaz, 2000: 285) Fâzıl'ın *Dîvân*'ı ve *Hûbânnâme* ve *Zenânnâme* isiminde iki eseri olduğunu söyler; *Defter-i Aşk* ve *Çengînâme*'den bahsetmez. Gibb, *Dîvân* dışındaki dört eserin 2650 beyitlik bir cilt oluşturduğunu, eserlerin muhtevasından hareketle Fâzıl'ın bir şair değil, başka yerden elde edilemeyecek, birinci ağızdan bilgiler veren bir nâzım olduğunu söyler (1999: 426). Koçu, cemel âşığı büyük bir şair olan Fâzıl'ın, kısa (dar) görüşlüler tarafından anlaşılmadığını, *Dîvân* dışındaki dört eseri toplu olarak

basılırken aynı vadede bir eser sanılarak sonuna Sünbülzâde Vehbî'nin bayağılıklarla dolu *Şevk-engîz* isimli eserinin de eklendiğini üzümlere belirtmiştir (1971: 5590).⁴

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde yaptığımız taramalar neticesinde Fâzıl'ın 26 manzumesinin arşiv kayıtlarına geçtiğini tespit ettik. Hazine Kethüdası İsmail Ağa'ya sunulan bir kaside ise incelediğimiz hiçbir nüshada bulunmamaktadır. Bu manzume yakın zamanda neşre ettiğimiz tenkitli metindeki kasideler bölümünün sonuna eklenmiştir. Kasidenin sonundaki imzadan Fâzıl'ın bu şiiri Enderun'da iken yazdığı anlaşılmaktadır.

ENDERUNLU FÂZIL'IN ESERLERİ

Dîvân

Dîvân'da hemen bütün nazım şekillerinin örnekleri bulunmaktadır. Türkçe, Arapça, Farsça münacat ve naatların da bulunduğu eserin asıl bölümünü, dönemin önde gelen kişilerine sunulmuş olan kasideler oluşturur. Yaklaşık yüz altmış sayfalık kasideler bölümünün ardından tarih manzumeleri ve gazeller gelmektedir.

Dîvân'da, farklı türlerde toplam 259 kaside, yine farklı türlerde yazılmış 224 gazel, 7 müstezat, 2 mesnevi, 66 kıta, 1 rubai, 1 tuyug, 29 murabba, 3 muhammes, 5 müseddes, 3 müsebba, 2 müsemmen, 1 mütessa, 2 muaşşer, 7 terkib-bent, 1 tane 12'li manzume ve 14 tane de beyit bulunmaktadır. 9 kaside Arapça; 2'si müstezat, 1'i kaside ve 3'ü gazel olmak üzere toplam 6 manzume Farsça; 1'i gazel ve 1'i muaşşer olmak üzere 2 manzume Türkçe-Farsça; 1 kaside ise Türkçe-Farsça-Arapça olarak yazılmıştır.

Enderunlu Fâzıl Dîvânı'nda münacat, naat, dört halife ve Celâleddin Rûmî, Bahâüddin Nakşibend, Abdülkadir Geylânî, Ahmed Rufâî gibi din ve tasavvuf büyüklerinin övgüsünün yapıldığı kasideler dışında, başta III. Selim olmak üzere çeşitli devlet adamlarına yönelik yazılmış kasideler önemli yer tutar. Bazı gazel ve şarkıları hariç mesnevilerindeki özensizliğin, *Dîvân*'ında da görüldüğünü belirten Horata, Fâzıl'ın adı geçen mutasavvıflar için dinî şiirler yazmasını “kişiliğiyle tezat oluşturmak” olarak nitelemektedir (2009: 85). Belki de tersini düşünmek daha uygundur. *Dîvân*'ında dinî-tasavvufi içerikli çok fazla manzume bulunan, ayet ve hadis iktibasları görülen, klasik Türk şiirinde ramazaniye türü en fazla manzume kaleme almış olan bir şairin yazdığı *Defter-i Aşk* gibi eserleri, şairin *Dîvân*'ıyla/kişiliği ile tezat oluşturmaktadır. Aslında gelenekte hayali ve mücerred kalan teşbihler Fâzıl'da somutlaşmıştır. Sevgili tasvirleri kanlı canlıdır. Aşk tasvirleri cisimleşmiştir fakat sevgilinin gerçek olup olmadığı okuyucunun zihnine bırakılmıştır. O şiirlerinde gerçekçi tasvirler ve tahkiye kullanarak mecazi somuta yakınlaştırmıştır. Bir diğer açıdan Nedîm, şuh bir şair olarak kabul edilmektedir ve *Dîvân*'ında klasik tertibe muhalif olarak tevhit, münacaat, naat, dört halife övgüsü gibi manzumeler bulunmamaktadır. Enderunlu Fâzıl ise Nedîm yolunda yürümeye çalışan fakat “bayağılık”tan öteye geçemeyen hatta üzeri kapalı olarak “ahlaksız”, “eşcinsel” bir şair olarak tanıtılmaya çalışılmaktadır. Hâlbuki böyle bir şairin *Dîvân*'ında tevhit, münacaat, naat, dört halife övgüsü, önde gelen dinî şahsiyetlere methiyeler, ayet ve hadis iktibasları, tasavvufi remizler ve klasik Türk şiirindeki en fazla ramazaniyenin bulunmaması gerekmektedir.

Gibb, Fâzıl'ın “en mütenasip ve saygıya değer olan” eserinin *Dîvân*'ı olduğunu hatta eserin “işçilik bakımından devrinin de biraz üzerinde olduğunu” söylemektedir. Fakat Gibb'in bu cümlelerden birkaç cümle sonra *Dîvân*'ın, Fâzıl'ın edebî kariyerindeki en az dikkat çeken bir yerde olduğunu “hatta diğer eserleri ele alınmadığı takdirde onun çağdaşları arasında pek önemli bir farkı olmadığını” söyleyerek bir çelişki oluşturduğu görülmektedir (1999: 419).

Fâzıl'ın tarih manzumelerinin pek çoğunu da kaside nazım şekliyle yazdığını söylemek mümkündür. Şairin, kasidelerinde sık sık geçim sıkıntısını dile getirdiği ve devlet adamlarından maddi yardım beklediği beyitler dikkati çeker. Kasidelerde süslü bir dile sahip olan Fâzıl, kelimeleri ustalıkla kullanmasını bilmiştir. Özellikle ramazaniyye türünde yazdığı kasidelerinde, dönemin ramazan hayatını canlı bir şekilde şiirine aksettirmiştir. Bazı kasidelerinin farklı devlet adamlarına mükerrer olarak sunulduğu da görülmektedir. III. Selim'e sunulan bir kaside Şam Müftüsü Halil Efendi'ye; Kethüda İbrahim Efendi'ye sunulan bir kaside de Kethüda Yusuf Ağa'ya bazı küçük değişikliklerle tekrar sunulmuştur. Şitaiyye türü kasidelerinden biri ise noksandır. Kaside başlığıyla yazılan bazı şiirlerde dua bölümü yoktur.

⁴ Enderunlu Fâzıl'ın eserleri ve eserlere yansıyan edebî kişiliği hakkındaki düşüncelerimiz her bir eserin alt başlığında verildiği için tekrara düşmemek amacıyla bu bölümde değinilmemiştir.

Fâzıl, klasik Türk edebiyatında, kaleme aldığı 23 adet ramazaniyye ile bu türde en fazla manzume yazan şairdir. Bu manzumelerin 21 tanesi kaside, 2 tanesi terakib-bend nazım şekliyle kaleme alınmıştır. Şairin maddi imkânsızlıklarının bulunması, bu türe daha fazla önem vermesinde etkili olsa gerektir. Zira gerek kaside ve gerekse terakib-bend nazım şekliyle yazdığı bu manzumelerde, şairin sürekli maddi sıkıntılarından yakındığı ve memduhundan bir yardım beklediği görülmektedir.⁵

Sâib-i Tebrizî'nin bir gazelini tanzir ettiği bilinen şairin, zaman zaman Nâbî tarzında hikemi şiirler söyleme gayretinde olduğundan söz etmek de mümkündür. Bu tür gazellerin dili ağırdır. Onun şiirlerinde, Nedîm gibi günlük hayatı realist bir şekilde anlatan söyleyiş ve şûhane bir eda baskındır. Mahallî unsurlardan da faydalanmayı ihmal etmeyen şair, bu yönüyle de Bosnalı Sâbit'in takipçisi gibidir. *Dîvân*'da, methiye, tarih ve şarkı türündeki bazı şiirlerde de gazel nazım şekli kullanılmıştır. *Dîvân*'da özellikle kıt'a nazım şekliyle yazılmış pek çok tarih manzumesi bulunmaktadır. Bunların bir kısmında tarih beyti yer almamaktadır. *Enderunlu Fâzıl Dîvânı*'nda, musammatlar ve genellikle murabba nazım şekliyle yazılan şarkılar da önemli yer tutar.

Dîvân'da çeşitli nazım şekilleriyle yazılmış 164 adet tarih manzumesi bulunmaktadır. Daha önceki bir çalışmamızda belirtildiği üzere Fâzıl, ilk tarih manzumesini yazdığına Türkçeyi öğreneli henüz birkaç yıl olmuştur ve kendisi bu sıralarda yaklaşık olarak yirmi bir yaşındadır. Enderun'dan ayrıldığına ise yirmi sekiz yaşındadır (H 1198). Enderun'da yaşadığı süre içerisinde yazdığı tarih manzumesinin sayısı beştir. Enderun'dan ayrıldıktan sonra on iki yıl boyunca İstanbul'da nasıl olduğu bilinmeyen bir hayat sürmüştür. Manzumelerinden sıkıntılı olduğu anlaşılan bu süreç yaklaşık H 1210 yılına kadar devam etmiştir. Fâzıl'ın bu süreçte elli iki tarih manzumesi yazdığı görülür. Sultan III. Selim'e ve devrin ileri gelenlerine yazdığı kasideler vesilesiyle kendisine verilen görevlerden yine tahminen yazdığı hicivler sebebiyle azledilip H 1214 tarihinde Sakız'a sürgün edildiği zamana kadar sadece dokuz tarih manzumesi yazmıştır. Fâzıl, en çok tarih manzumesini ölümünden önceki on yılını ayaklarından rahatsız olduğu belki de yatağa bağlı ve gözleri kapanmış olarak geçirdiği en zor zamanlarında yazmıştır. Buradan hareketle bu manzumelerin yazılış amacının tarih düşürmekten ziyade caize almak olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki tarih manzumelerinin çoğunda düşkün halinden ve kendisine yardım edilmesi gerektiğinden sıkça bahsetmektedir.⁶

Diğer taraftan Fâzıl, kendinden önce başkasının kullandığını tespit edemediğimiz 4 çeşit yeni tarih türü icat etmiştir. "Fâzılâne tarih" demenin de mümkün olduğu, kendisinin "târih-i nev-îcâd" olarak isimlendirdiği bu türde toplam 9 adet tarih düşürmüştür⁷.

Öte yandan Fâzıl'ın, tarih manzumelerini kaleme alırken tarih düşürülecek olayı çağrıştıran kelimeler kullanmaya özen gösterdiği görülmektedir. Örneğin, III. Selim ve Hüseyin Paşa'nın donanmaya ayrı bir ehemmiyet vermesi nedeniyle onlara sunulacak olan şiirde denizcilik terimlerinin baskın bir şekilde kullanılması dikkat çekmektedir. Ayrıca gemicilik terimlerinin Osmanlıca imlasına göre tevriyeli kullanılması da benzeri nadir görülen bir tarzdır. Bu örnekler, tevriyenin tanımına yeni bir bakış açısı kazandırabilmesi açısından önem arz etmektedir. Fâzıl'ın, zengin hayalleri, rengin teşbihleri, başarılı aruzu ve hatasız tarih düşürmeleriyle bugüne kadar incelenmesi ihmal edilen bir *Dîvân*'a sahip olduğu, *Dîvân*'ı hakkında yapılan olumsuz eleştirilerin yüzeysel yaklaşımlar sonucunda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.⁸

Gazellerinde ve şarkılarında oldukça başarılı bir şair olarak kabul edilen Fâzıl, bu iki türde Nedîm ve Nâbî etkisinde kalmıştır. İstanbul'un renkli hayatını gazellerinde de başarıyla işleyen Fâzıl, örneğin İstanbul delikanlıları arasında "Cezayir Kesimi" denilen bir kılıkla yalın ayak ve baldır bacak çıplak dolaşma modasını gazellerinde işleyince, bunu bilmeyenler tarafından ahlaksız şiirler yazmakla itham edilmiştir:

O baldırlarla ol cānān-ı zībā

⁵ *Dîvân*'da yer alan ramazaniyeler hakkında bu kitabın yazarları tarafından 4 farklı makale kaleme alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için künye bilgileri kaynakçada verilen eserlere müracaat edilmelidir.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Çukurlu, T., & Düzenli, M. B. (2021). "Enderunlu Fâzıl Divanı'ndaki Tarih Manzumeleri Üzerine Bir İnceleme". *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 7(2), 266-287.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Çukurlu, T. & Düzenli, M. B. (2021). "Tarih Düşürme Türlerine Ek: Enderunlu Fâzıl'ın "Tarih-i Nev-îcâd"ları", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(27): 308-327.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Çukurlu, T.-Düzenli, M. B. (2021). "Enderunlu Fâzıl'ın Gemi ve Denizcilikle İlgili Tarih Manzumesi", *Social Sciences Studies Journal*, Vol 7, Issue 92, s. 5554-5563.

İki sîmîn ayaıklı serv-i vâlâ

Ayağlar bir sebîke sîm-i hâliş

Topuğlar pâre-i elmâs gūyâ (G. 8, b.1-2)

Yahudi güzelleri, İstanbul gençlerinin işlemeli, telli uçkur kullanmaları, külahlarının altından perçemlerini sarkıtmaları, zindanlardaki bitlerin insanlara zarar vermesi, baldırlarına, pazularına ortasının (taburunun) nişanını dövme yaptıran 71. Yeniçeri Ortası'ndan delikanlıların anlatılması, dönemin sosyal hayatının Fâzıl'ın şiirlerine ne derece yansındığını gösteren örneklerin bazılarıdır.

Fâzıl'ın, I. Abdülhamid zamanında Enderun'dan nedeni bilinmeyen bir şekilde (kendisine iftira atıldığını söylemişti) çıkarıldığı, tekrar dönmek istediği fakat III. Selim tahta çıkana kadar kabul görmediği, bu süreçte İstanbul'da sıkıntılı günler geçirdiği daha önce ele alınmıştı. Fâzıl, bir gazelinde bu zamanlara işaret etmektedir:

- 1 Hâyme-i çerh-i 'anîdiñ sâyesi altındayız
Nağl-ı bî-berg-i ümîdiñ sâyesi altındayız
- 2 Biz dırağt-ı sâye-endâz-ı cihân olmuş iken
Mîvesiz bir şâh-ı bîdiñ sâyesi altındayız
- 3 Mürşid-i âgâh-ı bâtın olduk ammâ zâhirâ
Sille-i dest-i mürîdiñ sâyesi altındayız
- 4 Âfitâb-ı fâkr u fâka yağı yandırdı bizi
Biz ise Sulţân Hamîdiñ sâyesi altındayız
- 5 Gölgemizden gayrı yokdur **Fâzılâ** yoldaş bize
Öyle bir baht-ı sa'îdiñ sâyesi altındayız (G. 71)

Fâzıl'ın çektiği sıkıntılar nedeniyle başka şehirlere gitmeyi düşündüğü de gazellerinde görülmektedir:

Şîrâz u Kânehâra 'azîmet zamândır

Fâzıl kesildi kısmetimiz bu diyârdan (G. 128/5)

“Âteş-zebân, şu'le-zebân, şimşîr-zebân” gibi ifadelerle kendisinden bahseden ve zaman zaman mizahi bir üslup kullanan Enderunlu Fâzıl'ın bilhassa oryantalistlerin çabası sonucu mesnevileriyle ön plana çıkartılması, Nedîm kadar olmasa da ona yakın değerinde bir şair olduğunu ortaya koyan *Dîvân*'ının araştırmacılar tarafından ihmal edilmesine yol açtığı kanaatindeyiz.

Dîvân üzerine bir yüksek lisans (Yanartaş, 1997 [1-117 yapraklar arası]) ve bir de doktora (Beyhan, 2021) çalışması yapılmıştır.

***Dîvân*'ın Nüshaları**

Dîvân'ın bir matbu (1258/1842 Bulak) ve 2'si Almanya'da, 1'i İngiltere'de, diğerleri de yurt içindeki çeşitli kütüphanelerde olmak üzere 19 yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan en eski tarihli olanı, Enderunlu Vâsîf tarafından güzel bir nesih hatla 1214/1799-1800 tarihinde istinsahı tamamlanmış olan Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığında H. 906 numarasıyla kayıtlı nüshadır. Eserin müellif hattı nüshası tespit edilememiştir. Nüshalar içinde en hacimlileri olan, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (NEKTY02819) ve İzmir Milli Kütüphanedeki (Nu: 1280) yazmaya, Fâzıl'la aynı dönemde yaşamış olup aynı mahlası kullanan ve onunla benzer üsluba sahip Mehmet Tahir Efendi'in şiirleri de sehven girmiştir. Matbu nüshada ise müstensih'in kelimeleri tamamen değiştirecek şekilde şahsi tasarruflarda bulunduğu tespit edilmiştir.

Enderunlu Fâzıl'a ait olabileceğini düşündüğümüz nüshaların yurt dışında olanlarının temini hususunda ciddi sıkıntılar yaşadığımızı belirtmek isteriz. Küresel çapta etkili olan Covid 19 virüsü sebebiyle birçok kurumun çalışamaz hale gelmesi, maalesef çalışmamızı da etkilemiştir. İngiltere Milli Kütüphanesinde bulunan üç nüsha, yüksek bir meblağ karşılığında yaklaşık iki yıl süren yazışmalardan sonra temin edilebilmiştir. Bu nüshalardan Or. 7093 numaralı olanı kataloglara “Enderunlu Fâzıl Külliyyâtı” adıyla geçmiştir ve bu yazmada *Hûbânnâme*, *Zenânnâme*, *Çenginâme* ve *Defter-i Aşk* mesnevileri vardır fakat *Dîvân* bulunmamaktadır. Or. 11222 numara ve “*Dîvân-ı Fâzıl*” adıyla geçen fakat katalog bilgisinde hangi Fâzıl'a ait olduğu belirlenemeyen bu eserin ise Fâzıl mahlasını kullanan Mehmet Tahir Efendi'ye ait olduğu tarafımızca tespit edilmiştir. Böylece Mehmet Tahir Efendi'nin daha önceki bir tespitimizle⁹ (Çukurlu-Düzenli, 2021: 41-63) üçe çıkan nüsha sayısı, bu nüsha ile dörde ulaşmıştır. Or. 8891 numara ve “*Dîvân-ı Fâzıl-ı Enderûnî*” başlığıyla kayıtlı eserin ise Enderunlu Fâzıl'ın *Dîvân*'ına ait oldukça eksik bir nüsha olduğu belirlenmiştir¹⁰.

Hûbânnâme

1207/1792-1793'te telif edilen *Hûbannâme*, Ebubekir Râtb Ahmet Efendi'ye ithaf edilmiş (Büyük Türk Klasikleri, 1990: 124; Koç, 2008: 439; Yöntem, 1977: 531) şehrengiz türünde yazılmış, Hindistan'dan Amerika'ya kadar birçok ülkenin erkeklerinden bahseden ve şairin onlar hakkındaki görüşlerini barındıran küçük hacimli bir eserdir. Eserin giriş kısmında güzellik tasavvufi mahiyette ele alınmış, döneme göre yeni sayılabilecek coğrafi bilgiler verilmiştir. Birçok ülkenin güzellerini konu edinmesi bakımından kendi türündeki eserlerden farklı olan bu eser mesnevi nazım şekliyle yazılmıştır ve 796 beyitten ibarettir. 1253/1837-38, 1255/1839-40, 1258/1842-43 yıllarında İstanbul'da basılan eser, Osmanlı Devleti'nde yasaklanmış ilk eser olarak bilinir. Şentürk ve Kartal'a göre bedî zevkten yoksun olup mahallî hayatı çeşitli boyutlarıyla ortaya koyan bir eserdir (2005: 457).

Gibb, *Hûbânnâme* ve *Zenânnâme* ile şehrengiz türünün nihai hedefine ulaştığını söyler. Devamında dikkat çeken bir yorumla Mesîhî ve mukallitlerinin yaptığı gibi bir şehrin güzel oğlanlarının isimlerinin şaka yollu yazılmasının Fâzıl'da da devam ettiğini, onun bu iki eserde muhtelif ırklardan oğlan ve kızların şaka yollu tasvirlerini yaptığını belirtir. Hatta Fâzıl'ın bu iki eserinin Belîğ'in eserlerinin biraz tadil edilmiş şekli olduğunu fakat bu tür eserlerdeki karakteristik üslubun Fâzıl tarafından fevkalade bir başarıyla uygulandığını belirtmiştir (1999: 421).

Hûbânnâme ve *Zenânnâme*'yi içerikleri aynı olduğu için birlikte değerlendirmek gerektiğini belirten Gibb'in ilginç bir tespiti daha vardır:

“(Fâzıl) Arap asıllı olmakla birlikte bir Türk gibi hissetmekte ve bir Türk gibi yazmaktadır; doğum yeri olan Suriye'yi bir Türk'ün gördüğü gibi görmekte ve Ruslardan bahsederken yüzyıllardır meydana gelmiş olan kinle söz etmektedir.” (1999: 422).

Gibb, *Hûbânnâme*'nin sebep-i telif kısmından bahsederken bu tür sebeplerin tamamen hayali olduğunu, eserin meydana geliş nedeni olarak anlatılan benzer hikâyelerin geleneksel olduğunu ve Fâzıl'ın da bu geleneğe uyduğunu söylemiştir (1999:424). Dolayısıyla Fâzıl'ın bu eserlerinden yola çıkarak onun ahlaksız eserler ortaya koyduğunu iddia etmek art niyetli bir düşüncenin ürünüdür.

Zenânnâme

Zenânnâme, çeşitli milletlerin kadınlarının anlatıldığı, Anadolu kadınlarının naz ve cilveden yoksun olduğu söylenip İstanbul kadınlarının övüldüğü, Yahudi, Ermeni ve Ruslardan nefretle bahsedilip Mısırlıların küçümsendiği, kadınlar hamamı ve mahalle baskını gibi bölümlerin olduğu 1101 beyitlik bir mesnevidir. Eserin telif tarihine veya kime ithaf edildiğine dair bir bilgi yoktur. Sebeb-i telif bölümünde anlatıldığına göre bir genç Fâzıl'a gelerek -*Hûbânnâme* gibi- farklı milletlerden kızları da anlatan bir eser yazmasını kendisinden talep eder. Şair de bu talebi kabul ederek eserini yazmaya başlar. Sebeb-i telif bölümlerinin genellikle bir kurgu üzerine oluşturulduğu da unutulmamalıdır.

⁹ Medine Arif Hikmet Kütüphanesi 811/75 numarada kayıtlı *Fâzıl Divânı*'nın da Mehmet Tahir Efendi'ye ait olduğu tespit edilmiştir.

¹⁰ Diğer nüshaların tavsifi için bk. Çukurlu, Talip-Düzenli M. Bayram (2020). “Enderunlu Fâzıl Divânı'nın Nüshalarının Tanıtımı”, 7. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi Bildirileri Tam Metin Kitabı, 24-26 Ocak 2020, Şanlıurfa, s. 287-299. Ayrıca seçilmiş beş nüshanın karşılaştırılmasıyla oluşturulan Enderunlu Fâzıl Divânı yakın zamanda bu makalenin yazarları tarafından neşredilecektir.

Eser 1253/1837-38, 1255/1839-40, 1286/1869-70 yıllarında basılmış fakat müstehcenliği sebebiyle Mustafa Reşit Paşa tarafından toplatılmıştır (Şentürk-Kartal, 2005: 457)¹¹. Eserin 1883'te taşbaskı olarak yayımlandığı fakat müstehcen olduğu için toplatıldığı, J. Decourdemanche tarafından Fransızcaya tercüme edildiği (1890)¹² de bilinmektedir (Büyük Türk Klasikleri, 1990: 124). Fâzıl'ın bu eserde evlilik karşıtı bir tavır takınması da oldukça ilginçtir (Koç, 2008: 439).

Çengînâme (Rakkasnâme)

Çengînâme veya *Rakkasnâme* adıyla da bilinen eser, murabba nazım şekliyle kaleme alınmıştır. 117 murabbain bulunduğu eserde İstanbul'daki köçeklerin isimleri sayılır, hünerleri anlatılır. Müstehcen ifadelerin bulunduğu, edebî bakımdan zayıf kabul edilen eser dönemin örf ve adetlerini yansıtmaya bakımdan önemlidir (Büyük Türk Klasikleri, 1990: 124; Koç, 2008: 439). Gibb, Fâzıl'ın bu eserini hiç beğenmez ve eser hakkında ağır yorumlarda bulunur:

“... kırk üç sefil yaratık ismen zikredilir ve tamamen anlatılamayacak bir şekilde tasvir edilir. Bunların hemen hepsi de çingenedir. Fâzıl'ın listesindeki isimlerin çoğu Tarçın Güülü ve Kanarya gibi uydurma isimlerdir... değersizliğin de ötesinde berbatır. Şaka yollu yazılmış olmakla birlikte bir şakacılık fukarasıdır ve üslup itibarıyla de son derece değersizdir...” (1999:425-426).

Gibb, *Hübânâme* ve *Zenânâme*'de olduğu gibi bu eserine de “şaka yollu yazılmış”, “uydurma” bir eser demektedir. Fâzıl, gerçekçi tasvirleriyle öne çıkan bir şairdir ve çingenelerin hayatını gerçekçi tasviri, eserin değerinin düşmesine neden olmuştur.

Jan Schmidt, *Çengînâme* ve *Defter-i Aşk*'ı beraber değerlendirmiş “her iki eserde de tarihsel veya folklorik bir yan bulunmadığı ancak ikisinde de pornografik öğeler bulunduğu” sonucuna varmıştır (Kuru, 2005: 477'den naklen Schmidt, 1993: 191). Fakat eser incelendiğinde Schmidt'in bir kast ile eseri “pornografik” olarak nitelediği, böyle bir durumun olmadığı görülecektir.

Defter-i Aşk

Klasik Türk şiirinde benzerine pek rastlanmayan türde bir eser olan *Defter-i Aşk*'ta Fâzıl, önce âşık olup sonra pişman olduğu 22 aşk macerasından bahsedeceğini söyleyip yalnız 4'ünden bahsedebilmiştir. İlahi aşkın tarifiyle başlayan¹³ ve şairin aşk maceralarını anlattığı 438 beyitlik bir mesnevi olan *Defter-i Aşk* için Şentürk ve Kartal, “Edebî hiçbir değeri olmayan eser, içerisinde bulunan mahallî unsurlar bakımından ilgi çekicidir.” demektedir (2005: 455). Koçu eseri, “manzum hatıralar itirafnamesi” olarak nitelemiştir (1971: 5589). Kuru, eser için “Osmanlı edebiyatında ilk özyaşamöyküsel aşk mesnevisidir.” demiştir. Araştırmacı, yazısının ilerleyen satırlarında aşk mesnevilerinin bir özelliği olan mecazi aşktan İlahi aşka ulaşma temasını Fâzıl'ın kendi yaşam öyküsüyle birleştirerek Osmanlı mesnevi geleneğine yeni bir nefes üflediği düşüncesinde olduğunu belirtmiştir (2005: 476, 478).

Defter-i Aşk'ta çingene düğünü tasvirinin son derece ayrıntılı olması, gerçek hayat sahnelerinden önemli kesitler içermesi (Büyük Türk Klasikleri, 1990: 124; Yöntem, 1977: 529) kaynakların üzerinde durduğu hususlar arasındadır. Koç, şairin saraydaki son gönül macerasını yaşadığı kişi olan sarayın hanendesi Hafız Abdullah Ağa ile aşk yaşadığını, bu aşkın dayanılmaz bir hal aldığını, bu yüzden saraydan ayrılmak zorunda kaldığını ve bu eserde bu olayın manzum bir şekilde anlatıldığını söylemiştir (2008: 438-439). Gibb, eserin bir sebep belirtilmeksizin dördüncü aşkta (1199/1784-1785) sona ermesini, şairin daha hacimli bir eser yazmayı tasarlaması fakat amacına ulaşamamış olmasına bağlamaktadır (1999: 419).

¹¹ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi T5502 numaralı *Hübânâme* ve *Zenânâme* nüshasında XVIII. yüzyılın iyi bir örneği olan minyatür ve tezhipler bulunmaktadır. *Hübânâme*'de 37 adet erkek figürü, *Zenânâme*'de ise 39 adet kadın figürü bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Doğru, 2020: 727-740; İcen, 2001.

¹² Koç, bu tarihi 1870 olarak göstermiştir (2008: 439). Gibb, eserin 1879 yılında M. Leroux tarafından “*Le Livres des Femmes*” adıyla Paris'te Fransızca olarak yayımlandığını fakat oldukça yetersiz, tercüme olmaktan uzak bir eser olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Von Hammer'in de eserden çeşitli parçalar yayınladığını, bunun nispeten daha doğru çeviriler olduğunu söylemiştir (1999: 424).

¹³ Gibb, bu tarif için “Câmi'nin Yusuf u Zelihâ'sının girişindeki ifadeler hariç, böyle güzel bir tanımlamaya başka yerde rastlamadığını” belirtir. Bu tanım şu şekildedir:

“Aşk, yukarı âleme götüren bir rehber ve göklerin kapısına çıkaran bir merdivendir. Aşk ateşiyle demir altına, balçık parlak bir inciye kalbolur. Akılsızı akıllı yapan ve cahili ilahi sırların uzmanı yapan da aşktır. Aşk, Allah'a giden yolun önündeki bütün engelleri kaldırır.” (Gibb, 1999: 420).

Eserin 1837-1838 yılında Mustafa Reşit Paşa'nın emriyle toplatılması nedeniyle sansüre uğrayan ilk eser olduğu birçok kaynak tarafından belirtilmektedir. M. Kayahan Özgül, diğer kaynaklardan farklı düşünerek meseleyi daha derinlere taşımıştır. Şöyle ki, 1837-1838 tarihine kadar dört defa basılan *Hübännâme*, *Zenännâme* ve *Defter-i Aşk*'in beşinci baskısında yasaklanması normal değildir. Batı, homofobiye (eşcinselliğe karşı duyulan nefret) karşı bir tavır almış ve burjuvaların da desteğiyle bu tavır 1837-1838 tarihinde yürürlüğe konmuştur. Reşit Paşa'nın aynı tarihte bu esere sansür uygulamasının nedeni, Osmanlı'nın yüzünü Batı'ya dönmüş olmasıdır. Bu sansür aynı zamanda "homofobik Avrupalının edebî-etik anlayışının resmen kabulünü" göstermektedir (Özgül, 2006: 655). Özgül, yazısının başındaki cümlelerde "Osmanlı'yı ve edebiyatını eşcinselliği dışlamayan bir çizgide" göstermektedir. Dolayısıyla Osmanlı'nın eşcinselliği dışlayan bir konuma gelmesinin sebebini Avrupa'ya benzemeye çalışmasına bağlayarak aşağıdaki cümleleri ile Türk milletinin ahlaksız olduğunu ima etmiştir:

"1253 (1837-1838)'e kadar dört kere basılmasında mahzur görülmeyen bir eser bu tarihte yapılan beşinci baskısında toplatılıyorsa, Türk'ün yeniden "homofobik" bir millet olmaya başlamasının da bu yıllara rastladığı söylenebilir." (2006: 655).

Özgül, eserin toplatılmasının bir diğer nedeninin Sünbülzâde Vehbî'nin *Şevk-engîz* isimli eseriyle birlikte basılmış olması olduğunu, asıl yasaklanan eserin *Şevk-engîz* olması gerektiğini belirtmektedir:

"Sansür edilen kitabın adının *Defter-i Aşk* olması, yasaklanan metnin de *Defter-i Aşk* olduğunu göstermez. Fikrimce Fâzıl'ın eserlerinden ziyade, kitabın sonuna Sünbülzâde Vehbî'den eklenen *Şevk-engîz* yasaklanmaya sebep gibi görünüyor. *Şevk-engîz*, biri oğlanları, diğeri kızları yeğleyen iki kişinin tercihlerini tartışmasından ibaret bir mesnevidir ve her ikisi de haklı çıkmak için kendi seçimini övmektedir. Metin, bütün zamanlar için utanç vericidir." (2006: 655).

Günümüz toplumunda bile gayet ahlaksızlık olarak görülen eşcinselliğin o dönemlerde sıradan bir şey gibi görülmesi ve bunun bir mesnevi ile "yaptığım ahlaksızlıklarım!" şeklinde anlatılması ve bu eserin 1253/1838'e kadar dört defa basılması akıllara birçok şüphe getirmektedir. Daha da ötesi Fâzıl'ın böyle bir esere başlarken klasik mesnevilere benzer bir şekilde Allah aşkını anlatarak başlaması, hakiki güzelliğin Allah'ın güzelliği olması ve yaratılanlardaki güzelliğin onun bir yansıması olduğunu söylemesi, ardından hakiki sevgili/âşık olan Hz. Muhammed'den ve Miraç hadisesinden bahsetmesi, Mecnun'daki, bülbüldeki, pervanedeki aşkın kastının Mevla olduğunu söylemesi (b. 30-36), methiye kısmında III. Selim'in adının anılması oldukça dikkat çekicidir. İleriki yıllarda toplatılacak kadar ahlaksız görülen bir eserde padişahın adının anılması bile büyük cesaret gerektiren bir davranıştır. Fakat eser yazıldıktan sonra on üç yıl daha ömür süren III. Selim, eseri toplatmak veya yasaklamak bir yana eser hakkında olumsuz bir yargıda dahi bulunmamıştır. Eserin yazıldığı 1210 yılından toplatıldığı 1253 yılına kadar geçen 43 yıllık sürede *Defter-i Aşk* devlet erkânı tarafından itiraz görmemiş ve 4 defa basılmıştır. Bu durumda Özgül'ün dediği gibi eserin toplatılma sebebini baskının sonuna eklenen *Şevk-engîz* olduğunu düşünmek gerekmektedir.

Eğer *Defter-i Aşk*'taki "aşklar(!)", gerçekten beşerî anlamda aynı cinsle duyulan bir aşkı ifade ediyor ise ve 43 yıl boyunca Reşit Paşa'ya kadar kimse itiraz etmeyip normal karşıladıysa toplumun ahlakında ciddi bir bozukluk olduğunu, yönetimin de bu duruma ses çıkarmadığını söylemek gerekir.

Fakat toplumun da yönetimin de Reşit Paşa'ya kadar hâlâ ahlaki değerlere sahip çıkan bir tutum içinde olduğu, eserin toplanmasının nedeninin *Şevk-engîz* olduğu düşünülürse, *Defter-i Aşk*'ta bahsedilen "aşk"ların(!); dostluk, muhabbet ve aşırı sevgiyi ifade eden "aşk" kelimesi olduğunu, kimsenin günümüzdeki gibi anlamadığı ve bu nedenle yıllarca kimse tarafından itiraz görmediğini düşünmek gerekmektedir. Böylece Fâzıl'ın, yaşadığı döneme kadar çoğunlukla soyut ifade edilen, Nedîm'de somutlaşmaya başlayan aşkı bir derece daha somutlaştırdığını söylemek mümkün hâle gelir. Diğer yandan *Defter-i Aşk*'taki 12. beyte kadar İlahi güzellikten bahsedilirken Hz. Peygamber'in güzelliğinin bile Allah'ın güzelliğinin yansıması olduğunun anlatıldığı mısralarda kullanılan "galat" kelimesini Kuru, şu şekilde açıklamıştır:

"Bu beyitte Fâzıl Bey 'galat' kelimesiyle, 'galatat-ı meşhure', yani dile yerleşmiş, dilin bir parçası olmuş yanlış kullanımları kastederek güzel bir oğlanın, var olan hiçbir şeyin yansıtamayacağı, Allah'ın güzelliği için olsa olsa bir mecaz olabileceğini anlatmaktadır."

Kuru'nun yorumunda da açıkça görüldüğü üzere eserdeki “oğlan”ları, güzelleri, mahbupları, dilberleri İlahi güzelliğin bir yansıması olarak düşünmek gerekmektedir. Fâzıl, eserin ilerleyen bölümlerinde de yaşadığı günlerde gerçek aşkın azaldığını, insanların arzularını giderdiklerinde aşkın da öldüğünü, tensel ilişki arzulayanların âşık değil zinakâr olduğunu söylemiş, kendisinin bunlardan olmaması için Allah’a dua etmiş ve bu kötülüğe düşenler varsa onların da tövbe etmelerini nasihat etmiştir (b. 60-67).

Eserin kurgusal olduğunu gösteren birçok işaret daha vardır. Örneğin bir beyitte (b. 198) ikinci aşkı Süleyman Bey’e olan aşkın bir buçuk yıl sürdüğünü söylerken, başka bir beyitte kendisine bir defa bakmadığını, bir kelime bile söylemediğini belirtmiştir (b.190). Üçüncü aşkın ise yüzü çirkindir ama sesi güzeldir (b. 211). Son aşkı Köçek İsmail’i görmek için Galata’daki bir meyhaneye gittiğinde ağzına bâde almadığına dair yemin etmektedir (b. 291). Öte yandan İsmail bir kızla evlenmek istediğinde (b. 317) Fâzıl hoş karşılamamış ve dahası gerdek gecesini anlattığı bölümde cinsel ilişkinin ateşten bir gömlek olduğunu, alışkanlığın onu çiçek gibi soldurduğunu, İsmail’in artık eskisi gibi raks edemediğini söylemiştir (b. 407-408). Ayrıca gerdek halini görmüş gibi anlatması da eserin kurgusal olduğunu gösteren işaretlerden bir diğeridir. Fâzıl, Köçek İsmail ile tanışmış, zaman zaman onu izlemeye gitmiş, evlendiğinde düğününe gitmiş, düğünden sonra da izlemeye gitmiş fakat Köçek İsmail eskisi kadar güzel raks edemediği için etrafındaki insanlar dağılmış, artık onu izlemeyi bırakmışlardır. Altı yıl sonra arkadaşlarıyla Haydarpaşa’ya giden Fâzıl, yanlarına şeytan bıyıklı, belinde kaval, ayı gibi yapılı bir çingenenin gelip ayı oynattığından fakat herkesin rahatsız olup adamın eline birkaç mangır verip gönderdiklerinden (b. 423-430) bahsettikten sonra çingenenin yüzüne dikkatli bakınca onun İsmail olduğunu fark etmiştir (b. 431-433). Bu olayın ardından ondaki değişimi görüp asıl vermek istediği mesajı vermiştir: *Öyle bir dilbere ol bârî esir / Ki kabul etmeye zâtı tağyir (b. 436)*. Zâtı değişmeyecek, güzelliği bozulmayacak olan tek sevgili İlahi sevgilidir. Bu mesaj açıkça verilirken böyle bir hikâyeden Fâzıl’ın eşcinsel bir eda ile bu kişiye âşık olduğunu söylemek, şaire büyük bir haksızlıktır.

Şeyh Galib’in *Hüsn ü Aşk*’ındaki yeni bir hikâye oluşturma çabasını Fâzıl’da da görmek mümkündür. Daha ikinci beyitte *Hüsn ü Aşk*’a atıfta bulunan Fâzıl, “Ey yeni bir şeyler dinleme heveslileri / İşte size yepyeni güzel bir hikâye” (b. 272) diyerek amacını ortaya koymuştur. Kanaatimizce, Enderun’da yetişen bir şair olarak Enderun’daki kişiler/karakterler ve onların birbirlerine duyduğu muhabbetler esas alınarak hayalî bir aşk hikâyesi oluşturulmak istenmiştir. Bunun bir işareti olarak hikâyelerin “Âl-i Şu’bân / Oğlanlar Hânedânı”nda (b. 100) geçmesi gösterilebilir. Nitekim eserin başında, hikâye kahramanının gönlünde 22 tane valinin hüküm sürdüğünü, hepsinin bir ismi olduğunu (b. 100) söylemiş fakat 4 tanesinden bahsedebilmiştir. Buradan hareketle mesnevinin yarım kaldığı anlaşılmaktadır. Eğer bu aşkların gerçek olduğu düşünülürse Fâzıl’ın - Selim S. Kuru’ya göre- İstanbul’a getirildiği 1180 ile eserini yazdığı 1210 yılları arasındaki 30 yılda 22 kişiye gönlünü kaptırdığını kabul etmek gerekmektedir. Fakat daha önce de belirtildiği gibi Fâzıl’ın İstanbul’a getiriliş tarihi olarak verilen 1180 tarihi yanlıştır. Başbakanlık arşivlerinde yer alan belgelere göre Fâzıl 1190 tarihinde Enderun’a alınmıştır. Kaldı ki 1180 tarihinin müstensihler tarafından sehven yazıldığı kabul edilir ve aşkların başlangıcı 1190 olarak kabul edilirse eserin yazıldığı 1210 yılına kadar geçen 20 yıllık sürede Fâzıl’ın 22 aşk yaşadığını kabul etmek gerekecektir. Bu 20 yıllık sürenin 12 yılının da İstanbul sokaklarında geçtiği göz ardı edilmemelidir. Daha da ötesi Fâzıl ilk aşkını 1180 tarihinde yaşamış ise henüz o tarihte 10 yaşındadır! Fâzıl 1190 tarihinde İstanbul’a getirildiğine göre ilk aşkını gelir gelmez, ikinci aşkını 1191 yılında, üçüncü aşkını 1195 yılında, dördüncü aşkını ise Enderun’dan ayrıldıktan sonra 1199 yılında yaşamıştır. Fakat bu aşklarını 1210 yılında kaleme almayı uygun görmüştür!

Fâzıl’ın Enderun’dan çıkarılma nedeninin Enderun’da yaşadığı son aşkı olan hanende Hâfız Abdullah Ağa’ya duyduğu aşkın dillere düşmesi olarak belirten kaynakların bu bilgiyi *Defter-i Aşk*’taki beyitlerden hareketle söylediğini düşünmekteyiz. Çünkü Enderun’dan çıkarılan veya tekrar affedilip Enderun’a alınan birçok şahsiyet hakkında arşiv kayıtları varken yüz kızartıcı bir ahlaksızlık ile Enderun’dan çıkarıldığı iddia edilen Fâzıl hakkında herhangi bir belge tespit edilememiştir. Nitekim Fâzıl, *Defter-i Aşk*’ta Enderun’dan çıkarılmadığını, kendi isteğiyle çıktığını söylemiştir. Fâzıl, eserin 250-254. beyitlerinde üçüncü aşkı olan “Hanende”ye kavuşamadığı, onu görüp de ona ulaşamadığı için, bu acıyla Saray’dan bir fırsat bulup çıktığını belirtir. Saray’dan çıktıktan sonra bir süre daha o güzelin aklından çıkmadığını (b.255-256), fakat yaşadığı sıkıntılar nedeniyle zamanla onu unuttuğunu, ondan uzak olmakla beraber birçok sıkıntı çektiğini, bu yaptığının bir bit için yorgan yakmak olduğunu (b. 257-259), çektiği sıkıntıların sebebinin o çelebi olduğunu, üç sene onun aşkını içinde beslediğini (b. 260-261) söylemiştir.

Kuru, çalışmanın 487. sayfasında “*Hûbânnâme* ve *Zenânnâme*’den önce 1210/1795 yılında yazmaya başlamış olduğu *Defter-i Aşk*’ı Fâzıl Bey niçin bitirememiştir? Bu soruya cevap vermek güç.” şeklinde bir soru sorup cevaplamıştır. Bu soruya *Dîvân*’dan hareketle bir cevap vermek mümkün görünmektedir. Fakat öncelikle *Hûbânnâme*’nin, *Defter-i Aşk*’tan önce 1207/1792-93 tarihinde yazıldığını ve Ebubekir Ratıp Efendi’ye ithaf edildiğini hatırlatmak isteriz. *Zenânnâme*’nin ise yazıldığı tarih belli olmamakla beraber *Hûbânnâme*’den hemen sonra yakın bir tarihte yazıldığını, “sebeb-i te’lif” bölümünden hareketle düşünmekteyiz.

Fâzıl, 1210 yılında Halep Defterdarı olmuş, ardından maden emniyeti ve benzeri görevler ile “Halep, Erzurum, Kürdistan, Gürcistan ve Gence”de bulunmuştur. Çok zor şartlarda, karlar altında dokuz ay yolculuk yapmış, Devlet’in adının zarar görmemesi için bütün malını harcamış, çok sıkıntılar çekerek müflis halde İstanbul’a dönmüştür [36b-37a]. İstanbul’a döndükten sonra yokluk içinde, alacaklıların kapıya dayandığı kötü bir evde yaşarken III. Selim’e bir kaside sunmuştur. Manzumedeki şu beyitler oldukça dikkat çekmektedir:

80 Ne nazm-ı şî’ re fâkât var sitemden
Felek mühr-i sükût urdu dehâna

81 Felek bir gâ’ ile verdi ki anda
Ferâmûş oldu şab’-ı şâ’ irâne

Fâzıl, çektiği sıkıntılar sebebiyle şiir yazmaya gücünün kalmadığını, feleğin ağzına mühür vurduğunu ve verdiği bir sıkıntı ile şairliğini kaybettiğini söylemektedir. Bu sıkıntılı hayatın üzerine bir de Sakız’a sürülmüş, Ebubekir Ratıp Efendi ile aynı sonu yaşama (idam) korkusu ile hayatı çekilmez bir hal almış, gözlerini kaybetmiş, bacakları tutmaz olmuştur. Elbette bu halde, hele ki gözlerini kaybetmişken şiir yazması çok zor görünmektedir. Kuru’nun sorusuna cevap olarak Fâzıl’ın bu nedenlerle *Defter-i Aşk*’ı devam ettiremediği söylenebilir. Bununla birlikte Fâzıl’ın kaleme aldığı tarih manzumelerini dönemlere ayırdığımızda en çok manzumenin 1215-1225 yılları arasında (92 adet) yazıldığı görülmektedir. Bu, toplam tarih manzumelerinin %56’sına tekabül etmektedir. Yaklaşık olarak ömrünün son on yılını yatalak ve kör geçiren birinin bu kadar tarih manzumesini ve diğer şiirlerini kime tahrir ettirdiği de önemli bir husustur! Fâzıl’ın, hâlâ bu kadar çok manzume kaleme alabilmiş olması biraz önce bahsettiğimiz “şiir kudretinin elinden alınmış olması” bahsinin de “şairane bir yalan” olabileceğini düşündürmektedir. Aksi halde şiirleri yazan Fâzıl değil bir başkası olmalıdır! Bu kadar tarih manzumesini kaleme alabilen bir şairin yarım kalan *Defter-i Aşk*’ı da tamamlaması beklenirdi.

Son söz olarak *Defter-i Aşk* birçok şüpheyi üzerinde barındıran bir eser olarak tarihlerdeki yerini almıştır. İlk edebiyat tarihçilerinin Fâzıl’ın –meşhur olmasına sebep olan eseri- *Defter-i Aşk*’ından hiç bahsetmemesi, eserdeki tarihlerin, olayların ve anlatımın şüphe uyandırması esere başka parmakların karışmış olabileceği şüphesini aklımızın bir köşesinde bırakmıştır.

Sûrnâme-i Şehriyâr

Sûrnâme-i Şehriyâr, I. Abdülhamid’in şehzadeleri Mustafa ve Süleyman’ın “bed-i besmele” törenini anlatması ve bu türün müstakil ilk örneği kabul edilmesi bakımından önemli bir eserdir. Eserin tek nüshası Ali Emiri Millet Kütüphanesi Tarih Yazmaları No: 387’de “*Sûrnâme ve Şehriyâr*” şeklinde kayıtlıdır (Koç Keskin, 2010: 153). Kaynaklarda böyle bir eserin varlığından bahsedilmemektedir. Bazı araştırmacılar bu eserin *Dîvân*’da bulunmadığını belirtmişlerdir fakat eserin büyük bir kısmı -dağınık şekilde- *Dîvân*’da bulunmaktadır. Fâzıl’ın bazı kasidelerde küçük değişiklikler yaparak başka kişilere de sunduğu göz önünde bulundurulursa I. Abdülhamid’in şehzadelerinin bed-i besmele töreni için eserinden seçkiler yapıp birkaç manzume daha ilave ederek müstakil bir eser gibi padişaha sunmuş olabileceği mümkün görünmektedir.

Diğer taraftan Neslihan Koç Keskin, Enderunlu Fâzıl’a ait, kaynaklarda böyle bir eserden bahsedilmediğini fakat törenin yapıldığı 27 Şubat 1784 tarihinde yaşayan tek Fâzıl’ın, ölüm tarihi 1810 olan Enderunlu Fâzıl olduğunu, dolayısıyla bu eserin ona aidiyetinin kesin olduğunu söylemiştir (2010: 154). Hâlbuki mahlası Fâzıl olan, üslubu da Enderunlu Fâzıl’a çok benzediği için şiirleri karıştırılan Hafız Mehmet Tahir Efendi¹⁴ de hayattadır (ö. 1795-96).

¹⁴ Hafız Mehmet Tahir Efendi’nin *Dîvân*’ı üzerine iki farklı yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Arpacı, 2005; Atacan 2014. *Dîvân*’ı hakkındaki kısa bilgi için bk. Çukurlu, 2022.

Törenin yapıldığı 1198/1784 tarihinde Fâzıl'ın Enderun'dan ayrıldığı bilinmektedir. Yukarıda da uzunca bahsedildiği üzere Enderun'dan çıkarılma nedeni kesin olarak belli değildir. Bed-i besmele töreni için oluşturulan metinde buna dair ipuçları bulunmaktadır. Törenin yapıldığı günlerin hemen öncesinde Enderun'dan ayrılmış olduğu ve sıkıntılar çektiği şiirlerinden anlaşılan Fâzıl, Şehzade Mustafa'nın bed-i besmelesi için düşürdüğü tarihin on birinci beytinde, *Bir alay alçak-sıfat cahilleri / Üstüme geldi ser-efrâz eyledi* (Koç Keskin, 2010: 183) diyerek Enderun'da yaşadığı birtakım sıkıntılara işaret ediyor olmalıdır. Nitekim başka manzumelerinde de benzer göndermeler bulunmaktadır. Bed-i besmele törenini baştan sona kadar anlatan Fâzıl'ın eserini “medet” redifli bir gazelle sonlandırması da oldukça manidardır. Enderun'dan ayrıldığı için sıkıntılar içinde kalan ve bundan üzüntü duyduğu anlaşılan Fâzıl, affedilmesi için I. Abdülhamid'den medet ummaktadır. Şair, “dünyanın gamlarının onu öldürdüğünü, bir nefes sabra dahi takatinin kalmadığını, bunca gam var iken karşısına yine eziyet eden birinin çıktığını” söylemiştir. Fâzıl'ın son cümlesi ise “ayağına gelip halimi arz ettim, Fâzıl'ı mahzun eyleme padişahım, medet!” olmuştur. Fakat tarihi belgelerden padişahın “medet” etmediği, Fâzıl'ın on iki sene İstanbul'da dolaştığı ve nihayetinde III. Selim'in kendisine “medet” ettiği anlaşılmaktadır. Burada bir hususa değinmek gerektiğini düşünüyoruz. Gazelin dördüncü beytinde yer alan “*Bunca gamlar var iken oldı dil-i âşüfte / Yine bir şûh-ı sitem-pervere meftûn meded*” ifadesini, “bu kadar gamın üzerine Fâzıl'ın gönlü yine bir (beşerî) güzele kapılmıştır” şeklinde yorumlamak doğru değildir. Ayetler ve hadisler ile eserine başlayan, İslam tarihinden önemli şahsiyetlerden bahsederek onlarla ilgili benzetmeler kuran, sıkıntılarını I. Abdülhamid'e bizzat arz eden/etmeyi planlayan, Enderun'a tekrar alınmayı ve kendisine ihsanda bulunulmasını isteyen Fâzıl'ın, bütün bunlara ters düşecek ve ahlak sınırlarını zorlayacak bir şekilde *-Defter-i Aşk'tan hareketle-* padişaha “*bunca gamlar varken perişan gönlüm daha önce de olduğu gibi yine bir güzele/erkeğe meftun oldu, meded!*” demesi/beytin bu şekilde yorumlanması, aklın sınırlarını zorlayacak bir yorum olacaktır.

Öte yandan, *Surnâme-i Şehriyâr*'ın ön sözünde eserin Fâzıl'ın kendisi tarafından oluşturulduğu belirtilmiş de eldeki nüshanın Fâzıl tarafından yazılan nüsha mı yoksa bir müstensih tarafından yazılan nüsha mı olduğu kesinlik kazanmış değildir. Nitekim *Surnâme-i Şehriyâr* isimli eserde bulunan 14 Cumâde'1-Ulâ 1817 tarihinin istinsah tarihi mi yoksa temlik tarihi mi olduğu tespit edilememiştir. Kanaatimize göre sahiplik belirten bu tarih, Fâzıl'ın ölümünden sonraki yedinci seneye tekabül etmektedir.

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere *Surnâme-i Şehriyâr*'da bulunan beyitlerin yarıdan fazlası *Divân*'da da bulunmaktadır:

Tablo 1: Surnâme-i Şehriyâr ve Divân Benzerlikler Tablosu

Surnâme-i Şehriyâr	Divân
2a sayfasındaki beyit	Divân'da bulunmamaktadır.
3b-8b arasındaki 30 beyitlik kaside	26a-26b sayfalarında 28 beyittir. “Kaşîde-i Şâhzâdegân-ı İbn-i 'Abdülhamîd Hân” başlığını taşımaktadır.
9a sayfasındaki beyit	194a sayfasındaki iki beyitlik bir kıt'anın ikinci beytidir. Kelimelerde birkaç farklılık vardır. “Berây-ı Otağ-ı Mu' allâ” başlığını taşımaktadır.
9b sayfasındaki iki beyit	194a sayfasındaki iki beyitlik bir kıt'adır. “Kıt' a-i Diğer Berây-ı Otağ-ı Mu' allâ” başlığını taşımaktadır.
12a sayfasındaki beyit	Divân'da bulunmamaktadır.
13a sayfasındaki Farsça 5 beyitlik gazel	Divân'da bulunmamaktadır.
13b sayfasındaki beyit	Divân'da bulunmamaktadır.
14a sayfasındaki beyit	233b sayfasında bulunan 130. gazelin ilk beytidir.
14b sayfasındaki beyit	194a sayfasındaki iki beyitlik kıt'anın ikinci beytidir. “Berây-ı Gâşiye” başlığını taşımaktadır.
16a sayfasındaki beyit	194b sayfasında bulunan üç beyitlik bir kıt'anın üçüncü beytidir. “Berây-ı Zer-Efşâni” başlığını taşımaktadır.
16b sayfasındaki mısra	Divân'da bulunmamaktadır.
18b-19b arasındaki 10 beyitlik tarih kıt'ası	Divân'da bulunmamaktadır.
20a-21a arasındaki 14 beyitlik tarih kıt'ası	Divân'da bulunmamaktadır.
21b-22a arasındaki 5 beyitlik gazel	216b sayfasında bulunan 30. gazeldir.

Surnâme-i Şehriyâr'da olup *Divân*'da olmayan toplam 24 beyitlik iki tarih kıt'ası, 5 beyitlik Farsça bir gazel, 5 beyit, 1 mısra bulunmaktadır. Geri kalan 39 beyit ise *Divân*'da -fazlasıyla- yer almaktadır.

SONUÇ

Enderunlu Fâzıl, klasik Türk şiirinin son yıllarında, gelenekten uzaklaşmanın modernite olarak kabul edildiği yıllarda yaşamıştır. O, Nedîm’den bir derece daha ileri giderek asırlardan beri soyut olan aşkı somutlaştırmaya çalışmıştır. Bu nedenle Nâbî’deki ağırbaşlılığın Fâzıl’da aranılmaması gerekir. Gibb gibi bazı tarihçilerin onun eserlerinde “şiir parıltısı bulunmadığı” iddiasının taraflı bir yaklaşım olduğu görülmektedir. Onun Türkçeyi sonradan öğrenen biri olduğu halde Türkçeyi kullanmadaki başarısı, geleneklerin ve toplum hayatının şiire yansıtılması, tarihî olaylara ışık tutan ve edebî bakımdan da oldukça güçlü manzumeler kaleme alması Fâzıl’ın dönemine göre güçlü bir şair olduğunu göstermektedir.

Batılı araştırmacıların Fâzıl’ın *Divân*’ı ile ilgilenmek yerine mesnevilerinin üzerinde durmalarının asıl nedeninin cinselliğe yaklaşan somut örnekler sebebiyle olduğu görülmektedir. Fâzıl’ın sadece mesnevilerinden hareketle edebî şahsiyetinin ortaya konulmasının doğru olmadığı görülmektedir. *Divân*’ının ve diğer eserlerinin birçok yazmasının bulunması ve birçok defa matbaalarda basılması, Fâzıl’ın döneminin önde gelen şairlerinden olduğunu göstermektedir.

Hübânnâme ve *Zenânnâme* isimli eserlerin şehrengiz geleneğinin bir ürünü olarak kurgusal birer eser olarak yazıldığı görülmektedir. Fâzıl’ın tanıdığı milletlerden erkek veya kadınları tasvir ederken ayrıntıya girmesi, görmüş olma ihtimalinin olmadığı güzelleri tasvir ederken genel geçer ifadeler kullanması eserin kurgusal olduğunun en büyük delillerindedir.

Fâzıl, gerçekçi yönü ağır basan bir şahsiyettir ve bu bağlamda en zayıf kabul edilen *Çengînâme* isimli eserinde çingenelerin gelenekleri gerçekçi tasvirlerle kaleme almıştır. Jan Schmidt gibi Batılı araştırmacıların bu eser için “pornografik” olduğu iddiasının bir kasıttan öteye geçmediği eserin kurgusal olduğu görülmektedir.

Fâzıl’ın, *Defter-i Aşk*’ın girişinde önce âşık olup sonra pişman olduğu 22 aşkını anlatacağını söyleyerek başlaması bile eserin kurgusal olduğunu göstermektedir. Nitekim Fâzıl’ın hayatına bakıldığında böyle bir durumun mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Eserin dördüncü aşkta kesilmesi, hatime bölümünün olmaması, eserin yarım kaldığına işaret etmektedir. Eserin dört defa basılıp son baskısında toplatılmasının nedeninin Sümbülzade Vehbî’nin *Şevk-engiz* isimli eserinin baskının sonuna ilave edilmesi olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak Enderunlu Fâzıl, belgeler ışığındaki hayat bilgilerinden hareketle eserlerinden hayatı hakkında çıkarımlar yapılması ve özellikle *Divân*’ının çeşitli boyutlarıyla incelenmesi gereken nevi şahsına münhasır önemli şairlerimizdendir.

KAYNAKÇA

Ahmet Cevdet Paşa (1309). *Tarih-i Cevdet*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, C. 9, s. 184.

Arpacı, M. (2005). “Fâzıl, Fâzıl Hacı Tahir Efendi, Hayatı ve Divanının Transkripsiyonlu Metni”, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Atacan, M. (2014). “Hafız Mehmet Tahir Efendi Divanı”, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Bağdatlı İsmail Paşa (1951). “Fâzıl’ı’s-Şâir”, *Hediyetü’l-Ârifîn*, İstanbul: MEB Yay. C. 1, s. 328.

Beyhan, E. (2021). “Enderunlu Fâzıl Divanı (Metin-İnceleme)”, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Programı Doktora Tezi.

Ceylan, Ö. (2010a). *Böyle Buyurdu Sufî*, İstanbul: Kapı Yayınları.

Ceylan, Ö. (2010b). “Şiirin Seyir Defteri I Büyüyen Gölgeleler Yüzyılı (1701-1800)”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi Walter G. Andrews Armağanı* I, S. 34/1, s. 121-172.

Çukurlu, T. & Düzenli, M. B. (2020). “Enderunlu Fâzıl Divânı’nın Nüshalarının Tanıtımı”, 7. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi Kongre Tam Metin Kitabı, 24-26 Ocak 2020, Şanlıurfa, s. 287-289.

Çukurlu, T. & Düzenli, M. B. (2022). “Divân”, Fâzıl, Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/divan-tees-339> [E.T. 10.02.2022]

Çukurlu, T. (2021). “Enderunlu Fâzıl’ın Ramazaniye Türü Şiirlerinde Yer Alan Dini-Tasavvufi Unsurlar”, Nazim Hüseyinli-65 Uluslararası İlmî Araştırmalar Kongresi, 30 Nisan 2021 Bakü, Azerbaycan/Bakü Avrasya Üniversitesi, s. 69-78.

Çukurlu, T. & Düzenli, M. B. (2021). “Enderunlu Fâzıl Divânı’ndaki Tarih Manzumeleri Üzerine Bir İnceleme”, *Littera Turca Journal Of Turkish Language and Literature*, 7(2): 266-287.

- Çukurlu, T. & Düzenli, M. B. (2021). “Enderunlu Fâzıl Dîvânı’nda Yer Alan Ramazaniyeler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1): 41-63.
- Çukurlu, T. & Düzenli, M. B. (2021). “Enderunlu Fâzıl’ın Gemi ve Denizcilikle İlgili Tarih Manzumesi”, *Social Sciences Studies Journal*, 7(92): 5554-5563.
- Çukurlu, T. & Düzenli, M. B. (2021). “Enderunlu Fâzıl’ın Ramazaniyelerinde Ramazan ile İlgili Kavramlar”, *International Journal of Filologia*, 4(5): 313-349.
- Çukurlu, T. & Düzenli, M. B. (2021). “Tarih Düşürme Türlerine Ek: Enderunlu Fâzıl’ın “Tarih-i Nev-İcad”ları”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(27): 308-327.
- Çukurlu, Talip (2022). Dîvân (Fâzıl, Hafız Hacı Tahir Efendi), Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü, <https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/divan-tees-340> [E.T. 20.01.2022].
- Çukurlu, T. & Düzenli M. B. (2024). “Yeni Bilgiler/Belgeler Işığında Enderunlu Fâzıl’ın Hayatı”, *Social Sciences Studies Journal*, 10(10): 1826-1845.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, <https://www.devletarsivleri.gov.tr>
- Doğru, M. H. (2020). “İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi T5502 Numaralı Hübânâme ve Zenânâme Minyatürlü Yazmasında Çiçek”, IV. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri Kitabı, 727-740.
- Düzenli, M. B. (2021). “Enderunlu Fâzıl’ın Ramazaniye Türü Şiirlerinde Tipler ve Kültürel Unsurlar”, Nazım Hüseyinli-65 Uluslararası İlmî Araştırmalar Kongresi, 30 Nisan 2021 Bakü, Azerbaycan/Bakü Avrasya Üniversitesi, s. 69-78.
- Düzenli, M. B. & Çukurlu, T. (2021). “Enderunlu Fâzıl’ın Ramazaniye Türü Şiirlerinde Yer Alan Tipler ve Kültürel Unsurlar”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(2): 695-713.
- Düzenli, M. B. & Çukurlu, T. (2022). “Enderunlu Fâzıl’ın Ramazaniye Türü Şiirlerinde Yer Alan Dinî-Tasavvufî Kavramlar”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 68: 1-8.
- Düzenli, M. B. (2018). “Enderunlu Fâzıl’ın III. Selim Mersiyesi (İnceleme-Metin)”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(39): 19-37.
- Düzenli, M. B. & Çukurlu, T. (2020). “Enderunlu Fâzıl Dîvânı’nda Yer Alan Nazım Şekillerinin Değerlendirilmesi”, 7. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi Kongre Tam Metin Kitabı, 24-26 Ocak 2020, Şanlıurfa, s. 103-107.
- Düzenli, M. B. (2012). “XVIII. Yüzyıl Dîvân Şâirlerinin Gözüyle Padişahlar ve Saltanat Dönemleri”. *Turkish Studies*, 7(3): 1075-1122.
- Enderunlu Fâzıl (1990). *Büyük Türk Klasikleri*. Ankara: Ötüken Neşriyat. s. 124-125.
- Enderunlu Fâzıl. *Dîvân-ı Fâzıl Beg Enderûnî*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, No. O/253.
- Enderunlu Fâzıl. *Dîvân-ı Fâzıl Beg Enderûnî*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, NEKTY02819.
- Enderunlu Fâzıl. *Dîvân-ı Fâzıl*, Almanya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları (Staatsbibliothek, Berlin), No. Ms.or.fol.3343.
- Enderunlu Fazıl. *Dîvân*, İzmir Milli Kütüphane, No. 1280.
- Enderunlu Fazıl. *Dîvân*, Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı, Demirbaş No. H. 906.
- Ersoy Çak, Ş. (2010). “Osmanlı Eğlence Hayatında Dans Unsurları Olarak Köçekler, Çengiler”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 3(5): 82-95.
- Fatin Davud Efendi (2017). Hâtimetü’l-Eş’âr. Süleymaniye Kütüphanesi. Rauf Yekta Bölümü No. 310, (hızl. Ömer Çiftçi, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55976,fatin-tezkiresi-pdf.pdf?0> [Erişim Tarihi: 27.12.2020]. s. 384-385.
- Gibb, E.J.W. (1999). *Osmanlı Şiir Tarihi I-V*. (Çev. Ali Çavuşoğlu), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Horata, O. (2009). *Has Bahçede Hazan Vakti XVIII. Yüzyıl Son Klasik Dönem Türk Edebiyatı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- İçen, S. (2001). “Hübânname ve Zenânname’de Metin-Resim İlişkisi”, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi.

- Kılıcı, M. (2001). “Enderunlu Mehmet Âkif Mir’ât-ı Şi’r”, Adana: Çukurova Üniversitesi SBE YL Tezi.
- Koç Keskin, N. (2010). “I. Abdülhamit’in Şehzadelerinin Bed’-i Besmele Törenini Anlatan Enderunlu Fâzıl’ın Surname-i Şehriyar’ı Üzerine”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27: 149-186.
- Koç, M. (2008). “Fâzıl (Enderunlu)”, *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Koçu, R. E. (1971). “Fâzıl Bey, Fâzıl Divanı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Koçu Yayınları, İstanbul, C. 10: 5589-5592.
- Kurnaz, C. (2000). *Muallim Naci Osmanlı Şairleri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kuru, S. S. (2005). “Biçimin Kıskacında Bir “Tarih-i Nev-icad”: Enderunlu Fâzıl Bey ve *Defter-i Aşk* Adlı Mesnevisi”, Şinasi Tekin Anısına Uygurlardan Osmanlıya, Simurg Yayınları, s. 476- 506.
- Mehmet Ataullah Efendi (1867), *Tarih-i Şânizâde*, Süleyman Efendi Matbaası, İstanbul: C. 1: 407.
- Özgül, M. K. (2006). “Şark Ekspresi’yle Garb’a Sefer”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. 2: 601-669.
- Şentürk, A. A. & Kartal, A. (2005). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Tayyâr-zâde Ata (2010). *Osmanlı Saray Tarihi, Târîh-i Enderûn -IV-*, (Haz. Mehmet Arslan), İstanbul: Kitabevi Yay.
- Yanartaş, Y. (1997). “Enderunlu Fâzıl Divanı (1-117 Yaprak) Metin-İndeks”, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Yılmaz, O. (2011). “Enderunlu Fâzıl Divanı’nda Yahudilikle İlgili Unsurlar ve Andnâme-i Yehûdî-Beçe”, *Türkbilig*, S. 22: 1-30.
- Yöntem, A. C. (1977). “Fâzıl”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, C. 4: 529-531.